

ТВОРЧАЯ СПАДЧЫНА ПАЭТАЎ ФІЛАМАЦКАГА АСЯРОДДЗЯ

1 Філамацкі рух і яго роля ў грамадскім і літаратурным жыцці краіны.

2 Агульная характарыстыка паэзіі філамацкага асяроддзя (Т. Зан, А. Петрашкевіч, А. Ходзька, І. Дамейка, А. Э. Адынец, Ю. Корсак).

3 Творчасць Яна Чачота.

1 Філамацкі рух і яго роля ў грамадскім і літаратурным жыцці краіны

У XIX ст. нацыянальна-вызваленчы рух у Беларусі прымаў розныя формы. Цэнтрам вальналюбных ідэй быў Віленскі ўніверсітэт. Менавіта тут з ініцыятывы студэнтаў Т. Зана, А. Міцкевіча, Ю. Яжоўскага, А. Петрашкевіча і Ф. Малеўскага ў 1817 г. было заснавана таёмнае таварыства філаматаў (ад грэч. той, хто любіць веды). Ідэя стварэння належала Тамашу Зану і Адаму Міцкевічу, мэтай таварыства першапачаткова бачылася ўзаемадапамога ў набыцці і ўдасканалванні ведаў адоранымі студэнтамі. Аднак сур'ёзная навуковая работа павінна была ажыццяўляцца ў форме так званых "карысных забаў". Напісаўшы статут Таварыства ў жартаўлівай форме, сябры паказалі яго свайму старэйшаму сябру Юзафу Яжоўскаму, які, падтрымаўшы ідэю, надаў статуту больш сур'ёзную форму. Назва таксама была абрана невыпадкова. Філаматычнае таварыства ўжо існавала ва ўніверсітэце гадоў дзесяць таму, і актыўны ўдзел у ім прымаў любімы выкладчык, у будучым кіраўнік паўстання 1831 г. Іяхім Лялевель. У сваю чаргу, гэта назва ўзыходзіла да Філаматычнага таварыства, якое дзейнічала ў Францыі напярэдадні Вялікай французскай рэвалюцыі.

Спачатку філаматы ставілі перад сабой толькі асветніцкія мэты: паляпшэнне жыцця простага люду шляхам адукацыі і асветы, якое павінна пачынацца з павышэння ўласнага ўзроўню ведаў. Вывучэнне замежных моў, лепшых прац у галіне філасофіі, эканомікі, літаратуры, фізікі стала падставай для ажыццяўлення імкнення стварыць падручнікі для школ, для народнай адукацыі. Удзельнікі філамацкага гуртка нават распачалі працу над галіновымі энцыклапедыямі. На паседжаннях-вечарынах, якія сістэматычна наладжвалі філаматы, яны чыталі свае навуковыя рэфераты і мастацкія творы. Пра сур'ёзнасць навуковай дзейнасці і шырыню кругагляду можна меркаваць ужо з назваў рэфератаў: "Пра Сафокла", "Пра дзве разнавіднасці ўлады", "Пачатак і развіццё філасофіі", "Пра характары", "Прычыны заняпаду Рыма", "Пра электрычнасць", "Выклад гіпотэз пра хвастатыя каметы" і інш. Пры гэтым вялікае месца надавалася пагулянкам, маёўкам, святкаванням імянін, якія адзначаліся вельмі шумна і весела. На кожную ўрачыстасць пісаліся вясёлыя сцэнарыі, пераважна Я. Чачотам, які стварыў нямала папулярных песень, што выконваліся пад

гітару. Філаматы хацелі нават стварыць свой друкаваны орган – штогоднік пад назвай “Геба”, але ажыццявіць гэты намер ім не ўдалося.

Філаматы маюць вялікія заслугі ў вывучэнні гісторыі і культуры беларускага народа. На вакацыях яны займаліся этнаграфічнай работай, у якой бачылі канкрэтную мэту: айчынная навука павінна абапірацца на ўласныя факты, а не на звесткі замежных краін. Акрамя гэтага, складзеная імі інструкцыя (адзін з нешматлікіх дакументаў архіва філаматаў, які дайшоў да нашага часу) прадугледжвала кола пытанняў, якія было неабходна асвятліць на матэрыяле сваёй мясцовасці: геаграфічнае становішча і клімат, рэльеф, дарогі, рэчкі, каналы, саслоўны і нацыянальны склад насельніцтва, веравызнанне, гаспадарка, асвета.

Беларуская мова, якую большасць удзельнікаў гуртка няблага ведалі ці хаця б чулі з дзяцінства, разумелася як шлях да народнасці і адзін са спосабаў выяўлення патрыятычнай ідэі, што абумоўлівала спецыфічную моўна-культурную сітуацыю таварыства.

Ва ўмовах наступу рэакцыі ўдзельнікаў гуртка не маглі абмінуць палітычныя ідэі. У праграме з’явіліся патрабаванні нацыянальнай незалежнасці народаў. Спадзяванні ў аднаўленні Рэчы Паспалітай філаматы звязвалі з “сярэдным класам”, пад якім разумелі шляхту. У склад гуртка філаматаў уваходзілі толькі самыя надзейныя і здатныя да навукі студэнты. Таму таварыства было колькасна нешматлікім (на працягу ўсяго існавання ў яго склад уваходзілі толькі 19 чалавек: А. Міцкевіч, Т. Зан, І. Дамейка, А. Петрашкевіч, Я. Чачот, Ю. Яжоўскі, А. Э. Адынец, Ф.Малеўскі, Т.Лазінскі і інш.). Аднак жадаючых уступіць у таёмнае згуртаванне было надзвычай многа, бо, нягледзячы на нелегальнасць, па ўніверсітэту распаўсюджваліся чуткі. Акрамя таго,

Узросшы аб’ём навуковай работы вымагаў пэўнага падзелу таварыства. Таму ў 1818 г. з’яўляецца аддзел літаратуры і вызваленых навук на чале з А. Міцкевічам і аддзел фізікі, матэматыкі і медыцыны пад кіраўніцтвам А. Петрашкевіча. Дзеля пашырэння сваіх поглядаў таварыства стварыла **філіі**. У 1819 г. узнікае Саюз сяброў, або філадэльфістаў (каля 30 чалавек), мэтай якога бачылася самаадукацыя і маральнае самаўдасканаленне. Т.Лазінскім заснавана Навуковае таварыства, Ф. Малеўскім – Саюз маладых адвакатаў, Т. Занам – Саюз айчынных натуралістаў і інш.

Аднак маладыя людзі часта не мелі ахвоты займацца палітыкай ці апантана займацца навуковай дзейнасцю, ды і нярэдка не мелі да гэтага здольнасцей. Таму ў 1820 г. Т. Занам створана легальнае Таварыства прамяністых (каля 200 чалавек), якое не ставіла перад сабой навуковых ці палітычных задач, а прапагандавала маральнае самаўдасканаленне і патрыятычнае выхаванне. Пазней яно было рэарганізавана ў таёмнае Таварыства філарэтаў (ад грэч. аматары дабрачыннасці). Прычына ў тым, што ўніверсітэцкае кіраўніцтва было напужана масавасцю таварыства і загадала ліквідаваць яго. Таварыства філарэтаў мела складаную структуру і падзялялася на чатыры аддзелы: матэматычны, куды ўваходзілі Зялёны,

Ружовы і Малінавы саюзы, юрыдычны (Белы і Ліловы саюзы), літаратурны (Блакітны саюз) і медыцынскі (Сіні саюз).

У 1823 г. таварыства і яго філіі былі раскрыты паліцыяй. За кратамі апынулася 85 чалавек. 20 былі высланы за межы радзімы. Самае суровае пакаранне напаткала Т. Зана, Я. Чачота і А. Сузіна, якіх выслалі на Урал і прызначылі першаму год турэмнага зняволення, астатнім – паўгода.

2 Агульная характарыстыка паэзіі філамацкага асяроддзя (Т. Зан, А. Петрашкевіч, А. Ходзька, І. Дамейка, А. Э. Адынец, Ю. Корсак)

Як было зазначана вышэй, асаблівае месца ў дзейнасці таварыства займала літаратурная творчасць. Па словах А. Лойкі, “філаматаў аб’ядноўвала шмат у чым тое, што яны былі людзьмі, адоранымі паэтычна, з’яднанымі адзіным разуменнем літаратуры, яе прызначэння, задач”. З кола філаматаў і філарэтаў выйшлі такія паэты, як А. Міцкевіч, Я. Чачот, Т. Зан, А. Петрашкевіч, А. Ходзька, Ю. Корсак, А. Э. Адынец і інш.). Іх творчасць, пераважна польскамоўную, вылучалі агульныя **рысы**:

1) “літвінскі” (“краёвы”) патрыятызм, выяўлены ў

А) паэтызацыі гераічнага мінулага роднага краю, мастацкім узнаўленні гісторыі радзімы (“Спевы пра даўніх ліцвінаў да 1434 года” Я. Чачота, яго гістарычныя балады, вершаваныя аповесці на гістарычную тэму А. Міцкевіча, “Роздум каля руінаў Гедымінавага замка” А. Петрашкевіча, “Старац”, “Гербы” А. Ходзькі і інш.). Мінулае падлягала своеасаблівай рэканструкцыі, заснаванай на ўхваленні вайсковых подзвігаў розных рэальных і міфічных асоб, звязаных з гісторыяй ВКЛ. Гэтыя постаці павінны былі сцвярджаць магутнасць традыцый, натхняць сучаснікаў на справы, вартыя і годныя славы продкаў.

Б) Ідэі служэння радзіме, пачуцці грамадзянскага абавязку (“Песня” А. Міцкевіча, “Прамова на першай маёўцы прамяністых” Т. Зана, “Гэй, малойцы!” Я. Чачота і інш.).

В) актыўным выкарыстанні беларускага фальклору (“Купала” А. Петрашкевіча, “Табакерка”, “Свіцязь-возера” Т. Зана, “Маліны” А. Ходзькі, “Хохлік” А. Э. Адынца і інш.), апяванні беларускай прыроды. Гэтыя творы, поўныя таямнічых вобразаў, раскрывалі перад чытачом краіну чароўных легенд і паданняў, акружалі ліцвінскую старажытнасць ужо не толькі сцягамі вайсковай шляхецкай славы, але і містычным покрывам уяўленняў беларускага народа. Тут выпісаны вобразы самых розных міфалагічных істот (русалак, хохлікаў, нячысцікаў і г. д.), выяўленыя на фоне рамантычнага пейзажа. Трэба сказаць, што ніколі яшчэ дагэтуль не назіралася такога шырокага і плённага наплыву беларускага фальклору ў беларускую літаратуру, як мы бачым у творах філаматаў і філарэтаў.

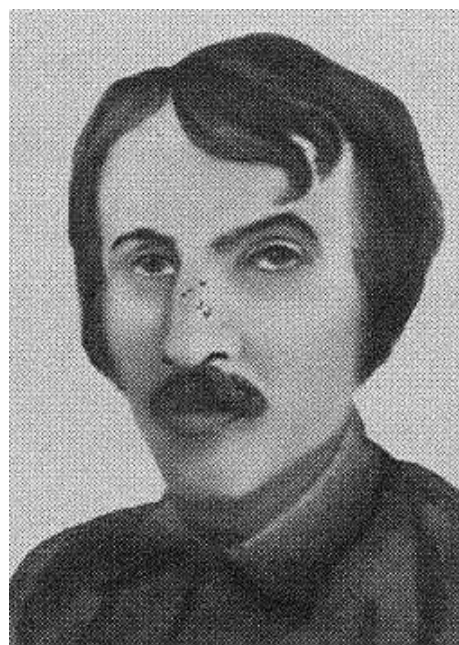
2) **Перадрамантычны характар**, рэпрэзентацыя выключных герояў і свабодалюбівых ідэалаў “Цыганка” Т. Зана, “Свіцязь”, “Пан Тадэвуш” А. Міцкевіча).

3) Так званы **“калектыўны” характар творчасці**, узаемазапазычванні, распрацоўка аднолькавых матываў, своеасаблівае паэтычнае спаборніцтва. Гэтую адметнасць паэзіі філамацкага кола падкрэсліваў і С. Свірка: “Філаматы <...> уяўлялі сабой як бы своеасаблівы замкнёны клуб ці паэтычную семінарыю. Іх паэзія ў пэўнай ступені была творчасцю сумеснай, калектыўнай. А яе асаблівасцю было вышукванне і распрацоўка адных і тых жа самых тэм... Узаемныя літаратурныя «запазычванні» не лічыліся нечым заганным і ганебным і ўвесь час практыкаваліся...” Сапраўды, варта ўзгадаць хаця б тры аднайменныя баллады “Свіцязь” А. Міцкевіча, Я. Чачота, Т. Зана.

Асабліва паказальным у гэтым сэнсе з’яўляецца ўплыў сяброў-філаматаў на творчасць А. Міцкевіча, бо яго ўплыў на вершатворчасць сяброў бясспрэчны. Так, на аснове “Свіцязі” Я. Чачота А. Міцкевіч стварыў дзве свае баллады – “Свіцязь” і “Вяртанне таты”. У “Свіцязі” і ў паэме “Пан Тадэвуш” (вобраз пана Падкаморага) паэт выкарыстаў і пэўныя матывы баллады “Калдычэўчкі шчупак” Я. Чачота, з яго ж твора “Узногі” запазычыў вобраз жорсткага пана і яго пакарання, творча перапрацаваўшы яго ў “Дзядых”. Дарэчы, у гэтым творы ёсць і радкі, напісаныя непасрэдна Я. Чачотам, які рыхтаваў паэму да друку.

Нямала ўплываў і Т. Зана: у балладу “Курганок Марылі” А. Міцкевіч уключыў адзін з яго трыялетаў, а матывы “Табакеркі” скарыстаў у “Пане Тадэвушы”.

3 Творчасць Яна Чачота

- 3.1 Біяграфічная табліца.
- 3.2 Светапогляд Я. Чачота.
- 3.3 Баладыстыка Я. Чачота.
- 3.4 Жанр песні ў творчасці Я. Чачота.
- 3.5 Дзесяць цікавых фактаў пра Яна Чачота.
- 3.6 Асноўныя тэрміны.

Сваю маладосць ён аддаў для навукі і Цноты,
 За век свой ён зведаў і холад, і змрок сутарэння.
 Спагада да бліжніх – вось існасць ягонай істоты,
 Цяжкое жыццё яго ўсё – гэта шлях да збавення.
 Імя яго будзе ў краіне навекі звязана
 З Адамам Міцкевічам, з іменем Томаша Зана.
 Хто ведаў яго – перад каменем гэтым схіліся,
 Пастой, памаўчы і за ўсіх за траіх памаліся.

А. Э. Адынец

3.1 Біяграфічная табліца

ЯН ЧАЧОТ (1796–1847)

год	падзея
24.06.1796	Нарадзіўся ў сям’і беззямельнага шляхціча, які арандаваў фальварак, у вёсцы Малюшычы на Навагрудчыне, на свята Купалы, менавіта таму атрымаў самае распаўсюджанае ў славянскім свеце імя. Аднак дзяцінства прайшло ў маёнтку Рэпіхава Навамышскай парафіі, на беразе ракі Мышанка, якую ён уславіць потым у многіх творах.
1809 г.	Сям’я пераязджае ў Навагрудак.
1809–1815 гг.	Навучанне ў наваградскай дамініканскай школе, дзе Я. Чачот пасябраваў з А. Міцкевічам, абодва былі ў ліку лепшых вучняў.
1815 г.	Па заканчэнні школы выехаў у Вільню.
1816 г.	Толькі праз год становіцца студэнтам галоўнай навучальнай установы – Віленскага ўніверсітэта факультэта маральных і палітычных навук (збіраўся стаць адвакатам). Вучобу вымушаны быў сумяшчаць з рознымі дробнымі заробкамі – адвакатам і пісарам у Радзівілаўскай пракураторыі, бо не меў сродкаў для існавання. У лістах да сяброў пакіне згадкі пра выключную галечу, калі нават не было паліто, каб выйсці на вуліцу.

1818 г.	Паводле рэкамендацыі Адама Міцкевіча ўступае ў Таварыства філаматаў, дзе мае статус “штатнага” паэта, пішучы вершы і песні “на народнай гаворцы” да ўсіх сходак і вечарынак Таварыства. Пачатак літаратурнай дзейнасці.
1819 г.	З’явіўся першы беларускі твор “Яжовыя”, віншаванне з імянінамі старшыні Таварыства філаматаў Юзафа Яжоўскага, і лібрэта оперы “Малгажата з Зэмбаціна” (паводле хронікі Марціна Бельскага і Яна Длугаша), якому А. Міцкевіч у сваёй рэцэнзіі на пасяджэнні таварыства філаматаў ад 29.12.1819 даў высокую ацэнку.
1820 г.	У самай машабнай філамацкай філіі – Таварыстве філарэтаў – узначальвае літаратурны аддзел (Блакiтны саюз). Пачынае вывучаць нямецкую мову, у выніку перакладае некалькі нямецкамоўных вершаў.
1823 г.	Арганізуе паэтычны клуб “Касталія”.
10.10.1823 г.– 24.10.1824 г.	Арышт і зняволенне. Паміж допытамі складае ў турме рукапісны зборнік “Песенькі і іншыя творы”, які перадае на захаванне Зосі Малеўскай, сястры філамата Францішка Малеўскага, у якую ён закаханы.
1824–1825 гг.	Высылка за межы Беларусі, паўгадовы тэрмін зняволення ў крэпасці Кізіл, дзе перакладае В. Ірвінга.
15.05.1825 г.	Перавод ва Уфу.
1830 г.	Пераезд у Маскву. У Вільні выходзіць пераклад В. Ірвінга.
1831–1833 гг.	Працуе ў Цвяры і Таржку, захапіўся зборам этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў, архіў загінуў у часе паўстання 1863 года.
1833 г.	Дазволілі вярнуцца ў Беларусь пасля дзесяцігадовага выгнання, працуе ў Лепелі канцылярыстам у інжынерным упраўленні Бярэзінскага канала, атрымлівае чын губернскага сакратара. Пачынае займацца справай усяго жыцця – зборам народных песень.
1839 г.	Пазбаўлены паліцэйскага нагляду, нарэшце пераязджае на Наваградчыну, у Шчорсы, працуе бібліятэкарам у графа Адама Храптовіча; збірае фальклор.
1844 г.	Выданне “Песенек сялянскіх з-над Нёмана і Дзвіны”, куды ўвайшлі 19 беларускамоўных песень.
1845 г.	У альманаху “Rubon” змешчаны цыкл “Песенькі” з 11 паэтычных твораў. У Вільні выходзіць кніга “Аповесці

	для маладых дзяўчат”.
1846 г.	Выходзіць польскамоўным зборнік песень асветніцка-павучальнага характару “Песні дзедзіча”. Выдае апошні зборнік “Песенек сялянскіх...”, дзе змяшчае і ўласныя беларускамоўныя вершы павучальнага зместу.
1847 г.	Выязджае на лячэнне ў Друскенікі “на воды”, дзе з ім здарыўся параліч. Памёр у вёсцы Ротніца, непадалёку ад курорта, дзе і быў пахаваны.

3.2 Светапогляд Я. Чачота

У 20–30-я XIX ст. у Вільні пачалі з’яўляцца моладзевыя арганізацыі. Падобная з’ява была ўласцівай не толькі для нашага краю, яна сталася своеасаблівым сімвалам еўрапейскіх пошукаў і спадзяванняў на змены ў грамадскім жыцці. Так, у Францыі з 1788 года працавала таварыства Société Philomatigüe (таварыства аматараў ведаў). У Германіі лепшыя прадстаўнікі студэнцтва аб’ядноўваліся ў таварыствы Tagenbundach і Barschenschaftsch, якія ставілі перад сабой высокія маральныя ідэі, жадаючы служыць Айчыне, працаваць дзеля дабрабыту яе людзей. У іншых краінах Еўропы таксама існавалі падобныя арганізацыі, што прапагандавалі новыя грамадскія ідэалы.

У Вільні ў гэты час дзейнічала Таварыства шубраўцаў, якое нават выдавала газету “Wiadomości Brukowe”. Дух тайных таварыстваў быў інспіраваны настроем эпохі, адпавядаў запатрабаванню часу. Якраз у гэты перыяд на авансцэну гісторыі і з’явілася пакаленне А. Міцкевіча. Моладзь, якая прыйшла вучыцца ў Віленскі ўніверсітэт, паходзіла з бедных шляхецкіх засценкаў; яна не мела практычна ніякіх сродкаў для існавання, а таму вымушаная была зарабляць грошы прыватнымі ўрокамі ці сумяшчаць вучобу са службай у дзяржаўных установах.

У 1817 годзе адбыўся арганізацыйны сход Таварыства філаматаў, мэтай якога была навуковая дзейнасць і аказанне ўзаемнай дапамогі. Адным з асноўных пастулатаў арганізацыі была абавязковая роўнасць усіх членаў і яе таемны характар. “Ustawa pierwsza” (Першы статут) патрабавала ад яе сяброў сціпласці, адкрытасці, шчырага жадання дапамагчы прыяцелям. Станаўленне падобных патрабаванняў ішло, відаць, ад традыцый французскага Асветніцтва (згадаем Ж.-Ж. Русо, які заклікаў да ўласнага самаўдасканалення, што павінна прывесці да здараўлення грамадства ў цэлым). Трэба было найперш удасканаліць сябе, а потым свет. Этыка філаматаў таксама ў значнай ступені вырастала з філасофіі Асветніцтва, а ўзорам для іх быў Б. Франклін і “Залатыя вершы” Піфагора, асабліва ягоныя маральныя афарызмы пра дружбу, цноту, якія выходзілі на першы план у штодзённай дзейнасці.

Пасяджэнні Таварыства праводзіліся раз на тыдзень (навуковыя студыі) і раз у тры месяцы на пасяджэннях адміністрацыйных, на якіх абіралі новых сяброў. У 1817–18 гадах былі прыняты ў склад Таварыства Ф. Малеўскі і Ян Чачот.

Праз год зацвердзілі “Другі статут”, у адпаведансці з якім Таварыства было рэарганізавана. Былі створаны новыя аддзелы: Літаратуры і навук вызваленых, а таксама матэматычны, фізічны і медыцынскі. “Трэці статут” запатрабаваў яшчэ больш інтэнсіўнай працы, бескампраміснага змагання з эгаізмам, прапаганды альтруізму.

На імянінах Адама Міцкевіча і Тамаша Зана Ян Чачот у вусны Апалона ўклаў сваю характарыстыку Таварыства:

*Wy pierwsi, poświęcając chwile swe zabawie,
Choć na niesilnej zrazu te gmachy podstawie,
W których miłość ojczyzny, cnota i nauka
Schronienia przed napaścią srogich wrogów szuka,
Wyście je założyli [...]
Niech wam szczęście niebios! Niech pomyślność błoga
Dźwignie waszą ojczyznę, a potępi wroga!*¹

Свае погляды на служэнне грамадству Ян Чачот найбольш яскрава выклаў у выступленнях на пасяджэннях Таварыства філаматаў, а таксама ў “Думках для ніжэйшага класа” і “Думках, якія павінен пашыраць вышэйшы клас”, дзе ён з юнацкім запалам і здзіўляючай сталасцю сацыёлага-філосафа выказвае сваю праграму дзеянняў, якія павінны прынесці шчасце Айчыне. Некаторыя з выказванняў амаль двухсотгадовай даўнасці актуальныя і для нашага часу:

“Шчасце – гэта найвышэйшая мэта ўсіх імкненняў чалавека; шчасце – ва ўнутранай задаволенасці ад сваёй працы, учынкаў і побыту; асабістае шчасце – у шчасці грамадскім: дбаць пра грамадскае дабро – значыць памнажаць і дабро ўласнае.

...Хто дбае пра грамадскае дабро, інакш кажучы пра шчасце, асвету і славу краю, хто рады прысвяціць яму самога сябе, аддаць яму ўсе здольнасці, сілы і маёмасць – з’яўляецца сапраўдным грамадзянінам.

...Маральная распушчанасць, празмернасці і раскоша ў задавальненні жыццёвых патрэб, што прыводзяць да жудасных вынікаў, нараджаюць агіду да шлюбу, якая вельмі часта назіраецца сёння. Праз гэта псуюцца дарэшткі не толькі пачцівасць, мараль, не толькі церпіць ад гэтага рэлігія, але, што вынікае адсюль, церпіць увесь люд, які ўсё больш прыкметна робіцца слабейшым, бяднейшым, становіцца няздатным як трэба працаваць для дабра краю, а значыць, і для дабра паасобку.

¹ Korespondencja filomatów. Wybór. Wrocław – Warszawa – Kraków. S. IX.

...Мала гаварыць пра станюўчыя якасці чалавека і вучыць ім; трэба самому даваць ва ўсім прыклад у паводзінах. Бо ніхто так не схіляе да ліхога людскія сэрцы і розум, як ліхія ўчынкі тых, хто воляй лёсу закліканы вучыць просты люд і паляпшаць разбэшчаны свет, хто на словах прапаведае дабрачыннасць, а ў жыцці заграз у распуце”².

Надзвычай карыснымі для разумення Яна Чачота як асобы і паэта з’яўляюцца лісты Яна Чачота, якія ён пісаў на працягу чвэрці стагоддзя. З іх мы можам атрымаць звесткі пра жыццё філаматаў і філарэтаў, тагачаснага студэнцтва наогул. Так, у лісце ад 1819 года А. Міцкевічу ён піша: “А што, каб ты ведаў, робім? Болей за ўсё бадземся, спім, дыскутуем, спяваем, смяёмся і на катар хварэем. Да працы не вельмі рвёмся – яшчэ з вакацый прывезлі да яе нейкую агіду; толькі забаўляцца ды гаманіць ахвота, а не чытаць ды пісаць. О, калі б ты быў сярод нас траіх! Якія тут разважанні пра матэрыю, душу, пра апалагічныя ланцугі, пра час і прастору, пра магнетызм”. Малады хлопец наракае, што вымушаны развітацца з лютняй, бо не мае мажлівасці пісаць, яго прымушаюць штудыяваць права. Ён не можа нават хадзіць на ўсе лекцыі, бо павінен у гэты час перапісваць паперы ў Пракуратуры. Але марыць пазбавіцца ўсіх начальнікаў, мець паболей вольнага часу ад сваёй аслінай работы і скарыстаць яго так, як хочацца.

3.3 Баладыстыка Я. Чачота

У творчасці Я. Чачота вылучаюць *два перыяды*: раннефіламацкі (перадрамантычны) і позні (асветніцка-сентыменталісцкі).

У філамацкі перыяд, на працягу двух гадоў (1818–1819), ён напісаў шэраг рамантычных балад на аснове беларускага фальклору, з якіх, пасля доўгіх прыгодаў і выпрабаванняў, да нас дайшло толькі восем. Усе яны былі ўпершыню надрукаваны ў кнізе St. Swirko “Z kręgu filomackiego preromantyzmu”, што ўбачыла свет у Варшаве ў 1972 годзе, г.зн. праз паўтара стагоддзя пасля напісання. Мажліва таму, што гэтыя творы губляліся не аднойчы, а можа з той прычыны, што Яна Чачота прынята разглядаць у першую чаргу не як адметную творчую асобу, а як сябра вялікага Міцкевіча, балады Яна Чачота ўспрымаюцца звычайна як гістарычны факт, як адпаведны “матэрыял” для таленавітых твораў вялікага рамантыка. Вось чаму многія даследчыкі, асабліва ў польскай літаратуры, лічаць іх расцягнутымі, маралізатарскімі, нават нуднаватымі і zupielnie nieszytelnymi. Сапраўды, нешта з апошніх заўваг можна знайсці ў паэтыцы гэтых твораў. Разам з тым не варта першыя спробы зусім маладога паэта (а гэта і першыя спробы новай славянскай літаратуры), тым

² Чачот, Ян. Выбраныя творы / Ян Чачот. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1996. – С. 199, 200, 201.

болей у новым жанры, разглядаць так крытычна, бо і да гэтага часу балады Яна Чачота маюць пэўную эстэтычную вартасць. Не заўсёды прытрымліваючыся патрабаванняў жанру, Я. Чачот у пэўным сэнсе апярэдзіў час, бо некаторыя з яго балад маюць рысы гавэнды (гутаркі), што стане папулярным у літаратуры Беларусі праз некалькі дзесяцігоддзяў.

Большасць з Чачотавых балад пабудавана ў даволі традыцыйнай для пачатку XIX стагоддзя манеры – паэт чуе ці згадвае легенду, паданне, быль пра незвычайную падзею, сустракаецца з руінамі замка ці кляштара, царквы, дзе некалі адбылася трагедыя, і спрабуе даць сваё, глыбока паэтычнае, тлумачэнне той або іншай таямнічай з’явы ці растлумачыць паходжанне адпаведнай расліны, як і анамастычных назваў. Кожная з баладаў Яна Чачота мае добра прадуманую структуру, дзе заўсёды вельмі лёгка вылучыць уступ, галоўную частку, канфлікт, яго вынікі і абавязковую дыдактычную павучальную частку.

Так, у баладзе “**Бекеш**” апавядаецца пра аднайменную гару ў Вільні, дзе некалі быў пахаваны Каспар Бекеш – рэальная асоба, камандзір венгерскай пяхоты ў войску караля Стэфана Баторыя. Гістарычныя факты гавораць пра тое, што цела адважнага сябра і абаронца караля было прывезена сюды для пахавання з рэлігійных меркаванняў. Аднак для паэта болей цікавай уяўляецца народная версія гэтай гучнай падзеі. Менавіта таму ён і прапануе свой варыянт незвычайнай гісторыі. Да таго ж Ян Чачот уводзіць у тэкст твора яшчэ адно паданне, запазычанае хутчэй за ўсё з народнай казкі. Так, у аб’ёмнай інтрадукцыі да балады паэт распавядае пра шлюбнае спаборніцтва, што адбылося некалі ў віленскіх палацах, дзе цяпер замак з кветнікам Зосі, і ля падножжа шкляннай гары. Ян Чачот згадвае, што ў свой час адзін з каралёў, жадаючы выпрабаваць шматлікіх жаніхоў сваёй дачкі, загадаў узняць аж да неба скалу шкляную, і толькі той, хто здолее даскочыць да каралеўны, стане яго зяцем, Далей апавядаецца традыцыйная казка пра братоў – двух разумных і, адпаведна, дурня, – з якіх менавіта апошні з дапамогай памерлага бацькі (магчыма тут гаворка ідзе пра беларускую народную казку “Бацькаў дар”, радкі пра якую змешчаны ў Прадмове да “сялянскіх песень з-пад Нёмана і Дзвіны” (1846): “Трэці брат, які звычайна малюецца ў казках дурнем, сядзіць у кажушку за печчу, заўсёды больш набожны за двух разумных братоў. Тыя купляюць коней, набываюць дарагія ўборы і едуць па каралеўну, што сядзіць на шкляннай гарэ, а гэты, як яны паехалі, ідзе на бацькоўскую магілу, моліцца і плача, а бацька яму гаворыць: “Ідзі туды і туды і знойдзеш каня і ўсё ўбранне з медзі. Ідзе ён, свіснуў, выскаквае медны конь, на якім ён імчыцца на гару. Усіх здзіўляе гэты рыцар; ніхто не ўз’ехаў так высока, як ён. Тое ж паўтараецца з сярэбраным канём і залатым, на якім ён ужо дасягае каралеўны”³. Двойчы на забіяцкім кані ў збруі са срэбра ўзлятае да дзяўчыны, якая ў першы раз ставіць яму зорку на ілбе, а ў другім выпрабаванні адразу пазнае свой знак. Пазнейшы

³ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 227.

віленскі ваявода па прыкладу свайго славутага папярэдніка наважваецца паўтарыць выпрабаванне для шматлікіх жаніхоў сваёй адзінай Малгосі. Праўда, калі раніцай рыцары працверзеліся, большасць з іх зразумела абсурднасць учарашняй задумы і адмовілася ад сваіх жаданняў. Аднак многія, у тым ліку і Бекеш, гатовы змагацца за ўласнае шчасце. Дарэмна адважны герой не чуе папярэджванняў каня, што ўздзірае зямлю капытамі. Не палохае яго і раптоўная змена надвор'я – па блакіце неба пайшлі чародамі хмары, сонца схавалася, вецер шалее і бура ахоплівае горад. Бекеш у трэці раз узлятае на гару, але, працяты агнём перуновым, падае разам з канём са скалы на каменне. У фінале Ян Чачот апавядае аб жалобе і скрусе ваяводы, што шкадуе маладога жыцця і загадвае збудаваць на магіле героя помнік. Але паэт шле пэўны дакор Бекешу і лічыць, што той загінуў з-за здрады – ён забыў пра сваю каханую, якой кляўся ў вечнай любові, пагнаўся за іншым прывідным шчасцем – менавіта таму і сустрэў сваю смерць.

*А Бекешу помнік сказаў ён паставіць –
Хай бачыцца людзям і зорам.
І сёння стаіць ён... Ды што яго славіць!
Хай будзе для тых ён дакорам,
Хто здрадзіў калі ў сляпым парыванні
Каханай – хаця й выпадкова...
Калі ты пакляўся ўжо ў верным каханні,
Жалезна трымай сваё слова!⁴*

Яшчэ больш нестрыманым у асуджэнні чалаваечых хібаў выступае Ян Чачот у баладзе **“Наваградскі замак”**. З гадоў дзяцінства ён бачыў парэшткі славутага помніка абарончага дойлідства, дзе некалі грывела слава Міндоўга і іншых князёў Вялікага Княства. Паэт добра ведаў, што замак быў узарваны шведамі ў час Паўночнай вайны, але разам з тым дае сваё тлумачэнне вялікай трагедыі. Распявдаючы пра вежы, што збіраюць вякі на нараду, пра здані, што з'яўляюцца над ажыўшымі ў адпаведаны час руінамі царквы, Ян Чачот згадвае сваіх продкаў, што гінулі за волю, перадае ўспаміны старых людзей пра зверствы і пакуты, якія неслі мясцоваму люду злыя паўночныя захопнікі. Адзіны замак быў падзеяй на збавенне. Але і тут не абышлося без здрады. Камендант замка закахаўся ў шведку і ўзамен на абяцанне шлюбу здаў ворагам цытадэль: шведы, захапіўшы апошнюю без стратаў, зруйнавалі яе, знішчыўшы ўсіх абаронцаў. Ганьбу і праклён шле Чачот тым людзям, хто з-за сваіх пачуццяў край мяняе на дзяўчыну. У духу філамацкіх ідэалаў паэт даводзіць, што першай каханкай для кожнага чалавека павінна быць Радзіма, і толькі пасля – дзяўчына.

⁴ Тамсама. С. 84.

*Ах, ганьба таму, хто, пачуццям адданы,
Свой край на дзяўчыну мяняе.
Каханкаю першаю нашай – айчына,
Ёй служым, яе мы шануем,
Другая ж каханка – вядома ж, дзяўчына,
Якую кахаем, мілуем⁵.*

Выключнай любоўю да роднага краю прасякнута балада “**Калдычэўскі шчупак**”. Ён згадвае той далёкі напайлегендарны час, калі на гэтай цудоўнай зямлі з азёрамі, поўнымі разнастайных дароў прыроды, жылі мужныя, чэсныя, адважныя ў баі і шчасці шляхціцы.

Змест твора займальны, але яшчэ не выключна фантастычны. Ян Чачот перадае сваім слухачам і чытачам гісторыю пра адважнага Анцуту, уладальніка замка на беразе Калдычэва, возера ў Баранавіцкім раёне, добрага і пачцівага пана, які, праўда, быў доўга караны бяздзетнасцю. Аднак Бог злітаваўся над верным служкам і даў яму прыгажуню-дачку. І вось у дзень святкавання гэтай вялікай падзеі былі наладжаны вялікія ловы, падчас якіх у сеці трапіў велізарны шчупак. Шчаслівы двойчы Анцута вырашае адпусціць уладара водаў назад у возера, папярэдне прымацаваўшы да цела гіганта стальное кольца з адпаведным надпісам. Праз гады гэтага шчупака перамог у адзінаборстве Верашчака, але ўжо ў возеры Свіцязь. (Ян Чачот следам за мясцовымі жыхарамі верыць, што азёры беларускія спалучаны між сабой падземнымі рэчкамі.) І вось цяпер шчупак становіцца галоўным сватам, бо ён паяднаў дзяцей Анцуты і Верашчакі.

Выразна легендарна-міфалагічную аснову мае балада “**Радзівіл, альбо Заснаванне Вільні**”, пабудаваная на паданнях пра заснаванне сталіцы Вялікага княства і пачатак слыннага роду Радзівілаў. Ці не таму балада атрымалася даволі аб’ёмнай, бо ў ёй, па сутнасці, спалучаны дзве гісторыі. Першая з іх самым непасрэдным чынам звязана з паганскімі часамі Літвы эпохі легендарнага Свінтарога, цела якога было спалена ў адпаведнасці са старажытнымі традыцыямі, і не менш славуэтага вярхоўнага жраца галоўнага бога Пяркунаса Крывэ-Крывэйты. Апошні спакусіў прыўкрасную пастушку, якую потым і кінуў адну з маленькім сыночкам. Ад сораму маладая маці ўцякае ад родных і з дзіцёнкам хаваецца ў лесе, затым пакідае сваю крывіначку ў птушыным гняздзе, а сама памірае. Крывэйтэ, баючыся, што яго нястрыманая страсць і яе наступствы пашкодзяць будучай кар’еры, як казалі б нашыя сучаснікі, панура вандруе па лесе, змучаны з грызотамі сумлення. І раптам над гняздом бачыць цэлую чараду арлоў. Ён падбягае да дрэва, пад якім ляжыць мёртвая каханка, і чуе плач дзіцяці, у якім пазнае сына. Хлопчык, якога празвалі Ліздзейка (ліздас па літоўску “гняздо”), становіцца сапраўдным паляўнічым і рыцарам. На паляванні з Гедымінам ён смела

⁵ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 87.

забівае ваўка і дапамагае князю перамагчы гаспадара спрадвечных пушчаў – грознага тура. Ноч князь праводзіць ва ўбогай хаціне дзеда Ліздзейкі. І сніцца яму страшэнны воўк, што выцём і сваімі вачамі-іскрамі ахоплівае ўсю краіну. Сын жраца (відаць, захаваў чарадзейскія гены бацькі) разгадвае прарочы сон – на гэтым месцы будзе закладзены горад, які прагрыміць на ўвесь свет сваім багаццем, славай, навукамі. А сам Ліздзейка за сваю прарочую парадку атрымаў імя Радзівіла і стаў заснавальнікам дынастыі самых славытых князёў Літвы.

Два народныя паданні пакладзены ў аснову балады “Мышанка”. Гэта адзін з улюбёных твораў Яна Чачота, бо гаворка тут ідзе пра любімую рэчку дзяцінства паэта (невыпадкова некаторыя свае творы ён падпісваў Ян з-пад Мышы). Менавіта таму ўвесь твор прасякнуты словамі прызнання ў любові да гэтага краю, дзе паэт убачыў ранак свайго жыцця. З вадой рэчкі domovej сышлі радасць і светлы сум, шчаслівыя мары, але ягоная душа будзе заўсёды вяртацца да роднага краю, нібы тая птушачка з выраю. Вянком, кінутым у Атлантыду шчаслівых бестурботных гадоў, і сталася паэтава балада. Ён згадвае, што такое дзіўнае імя сядзіба новага гаспадара атрымала ад назвы цікаўнага звярка, які першым трапіўся таму на вочы. А рэчка займела імя дзяўчыны, што выбрала смерць перад няславай з боку маладога разбэшчанага рыцара. Цяпер у адпаведны час – вясною, перад Юр’ем, загубленая дзяўчына выходзіць на бераг, і тады расцвітаюць адметныя кветачкі – мінушкі, што абараняюць дзяцей ад чараў, а дзяўчаты іх заплятаюць у вяночкі. Але і ў іншыя часы чыстыя сэрцам могуць убачыць яе цень, што з’яўляецца над ракою.

*Яна ж перад Юр’ем на бераг з-пад раскі
Выходзіць заўсёды вясною,
І скрозь расцвітаюць тады з яе ласкі
Мінушкі⁴ – іх любяць гурмою
Дзяўчаты збіраць ды, спяваючы песні
Пра сонца і шчасце на свеце,
Віць шчыра вяночкі з іх, красак тых весніх,
Што потым на мышы ўжо асвецяць⁶.*

Сацыяльныя трагедыі даволі часта станавіліся асновай балад літаратурных. Апошнія выкарыстоўвалі ўласны гістарызм, адлюстроўваючы трагедыю грамадства праз трагедыю асобы. Балада імкнецца да праблемнасці, абагульненняў, схільная да публіцыстычнасці, падчас нават дакументалізму. Жорсткасці, аб якіх гаворыцца ў творах, заўсёды толькі ствараюць кантраст да асноўнай гуманістычнай тэндэнцыі: яны набываюць алегарычнае, умоўна-сімвалічнае, часцей фантастычнае, увасабленне.

⁶ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 129.

Усё гэта ў пэўнай ступені ўласціва і баладзе “Узногі” (паводле назвы вёскі ў Баранавіцкім раёне), якая апавядае аб страшэнным жыццёвым фінале злога разбэшчанага пана. Напачатку Ян Чачот у выразна сентыментальным плане распавядае пра трагедыю сялянскай сям’і, усе члены якой жорстка пакараны пачварным у сваёй жорсткасці самадурам за тое, што спрабавалі ў час голаду выжыць з дапамогай дароў лесу. Перад смерцю і муж з жонкай, і стары дзед, і маладзюткая дачка просяць Бога адпомсціць за іх пакуты і смерць. І кара прыходзіць. У час, калі сям’я пана збірае выключны ўраджай арэхаў, раптоўна з яснага неба б’е пярун і ўвесь лес імгненна ахоплівае бязлітаснае полымя. Паноў акружаюць змеі, а з неба на іх злітаюць драпежныя птушкі, што раздзіраюць гаспадароў на дробныя кавалачкі. Месца трагедыі спапялела, лес ператварыўся ў балота, якое зарасло зеллем. Відаць, не спадзеючыся на рэальную справядлівасць, Ян Чачот выкарыстоўвае фантастычны матыў – у птушак ператварыліся душы загубленых панам сялян, і менавіта яны аднаўляюць парадак у гэтым свеце.

Караць за здзяйсненне злачынства вышэйшая сіла будзе і ў баладзе “Падземны звон на гары ў Пазяневічах”. Твор Ян Чачот пачынае з загадкі – ён нагадвае, што ў вёсцы Пазяневічы шуміць і звоніць, звоніць горка: калі прыкладзеш вуха да яе падножжа, то адразу пачуеш, як з зямлі даносіцца звон. Паэт далей тлумачыць, што некалі тут стаяла прыгожая цэркаўка, дзе службу вёў бязвольны бацюшка і сквапная, зайздрослівая пападдзя, якая намовіла мужа зрабіць “цуд” – галоўны абраз пачаў міраточыць. Але ў дзень свята царква разам з нядбайным сужэнствам падае ў бездань. І да гэтага часу засыпаная зямлёй божыя слугі сварацца ды б’юць у званы.

Вышэйшыя сілы заўсёды стаяць на варце цноты і справядлівасці, а таму спрыяюць адвергнутым і пакінутым. Гэта найбольш яркая ўвасоблена ў славунай баладзе “Свіцязь”, да матыву якой звярталіся і два вялікія сябры Яна Чачота – Адам Міцкевіч і Тамаш Зан. І ў гэтым творы арганічна паяднаны дзве трагедыі. Першая з іх апавядае пра смерць купца ад рук убогага хлопца, што з дапамогаю д’ябла марыў здабыць руку і сэрца прыгожай дзяўчыны. Другая адбываецца праз сорак гадоў пасля першай: на свяце даўняга забойцы з’яўляецца галава забітага купца, што патрабуе аднаўлення справядлівасці і помсты злачынцу. Чэрці з д’яблам пад удары перуна забіраюць былога гаспадара ў свае кіпцюры, ад удару ветра і віхуры рушыцца палац, а затым і ўвесь Свіцязь-горад ляціць у бездань. Праўда, найбольш сумленныя людзі пазбеглі страты. А цяпер яшчэ чутна, як б’юць званы пад люстраной гладзю Свіцязь-возера. Завяршаецца балада традыцыйным для Чачотавай манеры дыдактычным падсумаваннем:

*Прахожы, калі стрэнеш возера тое,
Люстраную шыр вадзяную,
Адкінь ты адразу жаданне, якое*

*З бядою, злачынствам сябруе.
Не, лепей памерці ад голаду, смагі
І шчасця не ведаць адвеку,
Чым подласць зрабіць хоць каму без развагі,
Тым болей – забіць чалавека⁷.*

Як бачым, сацыяльная праблематыка балад “Узногі” і “Падземны звон на гары ў Пазяневічах” і гісторыка-патрыятычны пафас твораў “Наваградскі замак” і “Радзівіл, або Заснаванне Вільні” вызначаюць іх мастацкія адметнасці: публіцыстычнасць, абагульненні, элементы дакументалізму. Маральна-этычная скіраванасць балад “Бекеш”, “Свіцязь”, “Мышанка” абумоўлівае павелічэнне ролі лірычных адступленняў, непасрэднага звароту да чытача, адкрытых павучанняў, раскаванасці аповеду.

Жанравая генеалогія сюжэтаў Чачотавых балад даволі разнастайная: па ўзоры народнай *казкі* пабудавана адна з сюжэтных ліній “Бекеша”, *легенды* пакладзены ў аснову балад “Свіцязь” і “Калдычэўскі шчупак”, *мясцовыя паданні* далі пачатак баладам “Наваградскі замак”, “Радзівіл, або Заснаванне Вільні” і адной з сюжэтных ліній “Мышанкі”, *канкрэтныя падзеі* ляжаць у аснове балад “Узногі”, “Падземны звон на гары ў Пазяневічах”.

3.4 Жанр песні ў творчасці Я. Чачота

Улюбёны жанр Яна Чачота – песня. Ён усё жыццё “збіраў песні беларускага народа, удала перакладаў іх вершам на польскую мову” (Ул. Сыракомля). Арыгінальная творчасць паэта і ў дадзеным выпадку з’яўляецца лагічным працягам фалькларыстычнай дзейнасці, бо самыя раннія ягоныя песні не толькі знаходзяцца ў рэчышчы народнай традыцыі, але і ўключаюць у сябе цэлыя куплеты і фрагменты вясковых песень. Тым самым Ян Чачот дабіваўся таго, каб прыемныя мелодыі народных песень сталі сваімі для вышэйшага класа, каб з’явілася ў іх ўвага да сельскіх песняў і абудзілася ахвота да іх збірання і выкарыстоўвання.

Акрамя вялікай эстэтычнай значнасці ў песнях, на думку Яна Чачота, можна знайсці, нібы ў творах бардаў і менестрэляў, гістарычныя звесткі (няхай і крыху рэдуцыраваныя), а таксама ключ да разгадкі нацыянальнага менталітэту: *“Гэтыя песні, якія вызначаюцца сваёй наіўнасцю, прастатой і прыгажосцю, здолелі б неяк паказаць апрача сваёй прывабнасці нешта большае: характар, звычаі і норавы краю, дзе яны спяваюцца. Выяўленне таго, чаго ў іх болей – весялосці ці меланхоліі, нясціпласці ці прыстойнасці, рамантычнасці ці павучальніцтва, – дапамагло б раскрыць гэты характар. Самі мелодыі песень маглі б выяўляць, хто спявае – жыхары*

⁷ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 147–148.

поля ці лесу, тья, што жывуць больш-менш вольна, ці тья, што енчаць пад цяжкім ярмом няволі”⁸. Песні для яго ўяўляюцца прыгожым помнікам “фантазіі і выдумкі мясцовых жыхароў, якія, настройваючыся ні на грэчаскі, ні на лацінскі ці французскі тон, спявалі і дзейнічалі, як ім самім марылася”⁹. Акрамя таго, яны ўяўляюцца своеасаблівым маральным кодэксам народа, бо ў іх вельмі часта сустракаюцца разумныя і прыгожыя думкі”¹⁰.

Зачараваны прыгажосцю народнай песні, па яе ўзору ці на аснове народных мелодый Ян Чачот стварае цэлыя цыклы ўласных твораў згаданага жанру. У першую чаргу яны з’явіліся як вынік вялікага кахання хлопца да Зосі Малеўскай, дачкі рэктара Віленскага ўніверсітэта і сястры сябра паэта Францішка Малеўскага. Зося, прыгажуня і таленавітая піяністка, павінна была выконваць іх пад фартэпіяна. Невыпадкова першы сшытак з тэкстамі твораў так і называўся – “Песні Яся для Зосі”. Адзін з самых першых твораў – песня “Што старыя за вар’яты” (Тамаш Зан пад ёй напісаў: “Словы Чачота, музыка крэвіцкая, 1818–1819”, што ў значнай ступені характарызуе методыку працы слыннага паэта). Як і некаторыя іншыя творы Яна Чачота (“Сон свой скінуў пан вясёлы”, “Заспяваем”, “Гэй, сябры, у гурт вясёлы!” “Гэй, малойцы”), а таксама папулярная сярод студэнтаў Віленскага ўніверсітэта “Песня філарэтаў” А. Э. Адынца, сваім ідэйным гучаннем пераклікаліся са славытым “Gaudeamus, igitur,” гімам студэнцтва, дзе ўслаўляўся сённяшні дзень, маладосць, радасць жыцця, калі так не хочацца слухаць павучанні бацькоў, урокі настаўнікаў, парады дэканаў, а хочацца піць віно, глядзець на прыгожых жанчын, уздымаць чары за здароўе і прыгажосць каханых:

*Прэч адгонім смутак цяжкі!
Курым люлькі, ставім пляшкі!
Хай вясёла сябраў кола
Шчасны бавіць час.*

*Ці ж паможа нараканне?
Што прыстала, не адстане.
Добрым людзям смачна будзе,
Злым усюды квас.*

*Хай фартуна пагражае,
То ўзнясе, то паніжае.
Хто пачцівы, той шчаслівы
Без яе турбот”¹¹*

⁸ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 206–207.

⁹ Тамсама. С. 206–207.

¹⁰ Тамсама. С. 206–207.

¹¹ Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай: Беларуская польскамоўная паэзія XIX стагоддзя / Уклад., прадм. і камент. У. І. Мархеля. – Мінск: ППП імя Я. Коласа, 1998. – С. 13.

Няма сумнення, што гэтая песня, як і ў Міхала Рукевіча, з’явілася ўслед за гімнам філаматам “Песняй” Адама Міцкевіча, дзе гучалі заповітныя словы:

*Прысягу сяброўскую помні,
Няхай кожны дзень і імгненне
Табе свецяць словы, як крэмна:
Айчына, навукі, сумленне!*¹²

Увогуле, большасць лірычных твораў, напісаных Я. Чачотам у філамацкі перыяд, былі разлічаны на выкананне ў музычным суправаджэнні, а частка з іх – нават на інсцэнізацыю. Польскамоўныя вершы “Што старыя за вар’яты”, “Прэч, прэч, сум, нудоты”, “Гэй, малойцы” і інш. напісаны на гатовыя матывы беларускіх народных песень і характарызуюцца жыццярэдасным настроем, напеўнасцю і лёгкасцю. Я. Чачот сам у каментарах пазначаў, на матыву якой канкрэтна песні трэба спяваць той ці іншы верш.

Я. Чачот стварае і шэраг прасякнутых добрым гумарам беларускамоўных віншаванняў, пераважна імянінных (“Яжовыя”, “Да пакіньце горла драць”, “На прыезд Адама Міцкевіча”), вобразна-выяўленчая сістэма якіх мае выразную фальклорную афарбоўку.

Падобныя песні мелі характар ех promptu. Яны ўзнікалі імгненна. Так, у лісце да Адама Міцкевіча ад 16(28) лістапада 1819 года Ян Чачот згадвае: “У нас узніклі прадчуванні, што ты прыедзеш. Кінуліся да пёраў, песню на прыезд твой пісаць! Такім чынам з’явіліся дзве песні. Але калі мы перад самай урачыстасцю ўпэўніліся, што ты не прыедзеш, не шукалі ўжо да іх напеваў; які ў час банкета пад уздзеяннем келіха нарадзіўся ў мяне матыву, на такі твой Ян і пачаў спяваць гэтыя песні. А любы Тамаш, памагаючы мне, як мог, няроўным голасам уторыў. Здавалася нам, што ты таксама сядзіш з намі на бяседзе... Віно падбздэрыла нас, і мы даспявалі тваю одку”¹³. І далей аўтар апавядае, якія песні яны складалі і як спявалі. Гісторыю стварэння песні на рэлігійную мелодыю “Сон свой скінуў пан вясёлы” згадаў філамаат Ігнат Дамейка болей чым праз 50 гадоў: “Пад канец, калі ўжо збіраліся варочацца дадому, наш любы Чачот, седзячы пад дрэвам, заспяваў спецыяльна напісаную песню. Пасля апошняй штрафы мы ад радасці падхапілі Яна на рукі і амаль не задушылі ад любові. Здаецца ніколі ў жыцці я не бачыў такой сардэчнасці і шчырасці...”¹⁴

У філамацкі перыяд падрыхтаваны зборнік песняў у трох частках: “Песні Яна, спяваныя дзеля Зосі”, “Зосіны песні, прыстасаваныя да народных вясковых песняў, з музыкай”, “Элегіі” (“Трэны”). Жанравая спецыфіка меласу абумоўлівае іх лірызм, з’яўненне, фальклорную паэтыку,

¹² Філаматы і філарэты: зборнік / Уклад., пер., прадм., біягр. давед. і камент. К. Цвіркі. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1998. – С. 35.

¹³ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 279.

¹⁴ Філаматы і філарэты. С. 307–308.

сустракаюцца і гумарыстычныя элементы. Сваю любоў да Зосі Ян Чачот баяўся адкрыта паказаць і каханай, і ўсяму свету. Менавіта таму ён даручае гэтае прызнанне слову і музыцы. У лісце да Адама Міцкевіча ад 1(13) лютага 1823 года ён адзначае, што “цяпер мая мілая муза Зося зрабіла мяне здольным кожны дзень выдаваць новую прадукцыю, але гэта не тое, што магло б узвысіць мяне і зрабіць ўсіх здзіўленымі маімі паклоннікамі”¹⁵. Але песні ён будзе пісаць далей, бо мае надзею, што Зося будзе іх спяваць – толькі б было каму робіць ноты. І многія сябры паэта загарэліся такога роду песнямі, бо ўзнагародай для іх – галасок з чароўных вуснаў. Акрамя таго, у песнях Ян Чачот бачыў вялікі маральны пачатак. Аднак у большасці твораў ён усё ж такі закаханы рамантык, а не Ментар. Так, у “Песеньцы на два галасы” кветачка становіцца казкай, бо яна трымала яе ў руках, брусніцы-салодкімі, бо яна іх збірала, наогул, увесь сусвет незвычайным, бо яна тут была. А ў песні “Неяк ля гаю мы з Зосяй лічылі...” параўноўвае любоў з ружай, бо яна роўнавялікая каралева кветак.

Але паступова бесклапотная веселосць і неўтаймаваная энергія юнацтва ў песнях Яна Чачота саступае суму і смутку, а творы набываюць выключную элегічнасць і трагізм. Звязана гэта ў першую чаргу з разгромам аб’яднанняў філаматаў і філарэтаў і высылкай Яна Чачота і Тамаша Зана на Урал. Праўда, пэўныя элегічныя ноткі з’яўляліся ў песнях Яна з-пад Мышы і крыху раней, але яны былі выкліканы тым, што хлопец баяўся прызнацца ў каханні, бо не спадзяваўся на станоўчы адказ, як у творы “Для каго збіраю краскі”:

*Для каго збіраю краскі?
Ах, так проста, ні для кога!
Тая, для якой так многа
У збалелым сэрцы ласкі,
Мне адвагі не ўдзяліла
Краскі ёй паднесці міла!*

*А я, бедны, нешчаслівы,
Зноў складу тут крыжык з кветак.
Як памру з тугі, мо гэтак
Чалавек які зычлівы
І на мой грудок з палетку
Прынясе, ускіне кветку¹⁶.*

Аднак асабліва тон горычы напаўняе песні “Верш, замураваны ў дзюрцы турэмнай сцяны”, “О ты край мой нешчаслівы...”, “Да голуба”, “Развітанне Касцюшкі з Юліяй”, якія становяцца сапраўднымі трэнамі

¹⁵ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 299.

¹⁶ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 46.

(некаторыя з іх так і названыя), дзе Ян Чачот прадчувае асабістую трагедыю і трагедыю Радзімы.

Песні часоў ссылкі і апошніх гадоў жыцця (1825–1847) таксама былі прысвечаны Айчыне і Зосі:

*Толькі Айчына і Зося –
Сёння мне ўцехаі адзінай.
Сёння мне ўцехаі адзінай,
Жалю і смутку прычынай.*

*Хто ж за любоў, за каханне
Даў мне пакуты такія?
Вашай я рады чакаю,
Добрыя сэрцы людскія.*

*Я панясу да магілы
Любасць да краю і Зосі,
Хоць мне любоў гэта ў сэрцы
Столькі няшчасцяў прыносіць¹⁷.*

Паэт трызніць па каханай, што знаходзіцца за дальняй смугою, за шматлікімі гарамі, барамі (“Яна далёка”), ці не таму ён, як у беларускіх народных песнях, просіць голуба, вандроўных птушак, зязюльку, саколікаў злётаць на радзіму і знайсці яго каханую. Яны яе адразу пазнаюць, бо яна самая мілая, самая прыгожая, а вось ці сумуе – убачыце самі. Песні ўражваюць сваёй мілагучнасцю, выключнай вобразнасцю, невыпадкова музыку для большасці з іх напісаў Станіслаў Манюшка, а для некаторых – Тамаш Зан, які карыстаўся псеўданімам Абдраган Мула.

Выключнае месца ў спадчыне паэта займае цыкл **“Спевы пра даўніх ліцвінаў да 1434 года”**. Найбольш яскрава ідэя задумы аўтара раскрываецца ў ягонай прадмове:

“Чытаючы «Хроніку літоўскую» Стрыйкоўскага, цяжка ўстрымацца, каб не спяваць услед за ім – такая яна паэтычная, часта нават пераплеценая вершамі. Я чытаў яе і спяваў, складаючы песні. У гэтых песнях я закрануў далёкія гістарычныя падзеі да смерці Уладзіслава Ягайлы ў 1434 годзе”¹⁸.

Ян Чачот нагадвае ўсім, што Літва мае выключна слаўныя традыцыі, якія належаць сусветнай гісторыі. І хаця цяпер ужо няма і былых ліцвінаў і іх самых зацятых ворагаў – крыжакоў, велічная слава нашых продкаў не знікла ў попеле мінуўшчыны. Бо менавіта яны сваёю крывёю заслانیлі

¹⁷ Тамсама. С. 55–56.

¹⁸ Тамсама. С. 151.

Еўропу ад навалы татарскіх ордаў. Вось таму цяпер ён хоча паведаць *urbi et orbī* пра тое, што можа і павінна выклікаць павагу іншых народаў. Ян Чачот лічыць, што ўсё добрае, што было ў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага, можа з поўным правам, не баючыся нейкага пакрыўдзіць, увайсці састаўной часткай у агульнаеўрапейскі набытак. Якраз аб найбольш лёсавызначальных падзеях старадаўняй Літвы і хоча расказаць паэт у спевах пра даўніх літвінаў.

“Кожная з гэтых песень заснавана на гістарычных фактах. Узятыя яны з «Хронікі» Стрыйкоўскага, што выйшла ў Кралеўцу ў 1582 годзе ў друкарні Астэрберга, і з выдадзенай нядаўна ў Вільні «Гісторыі літоўскага народа» (у дзевяці тамах) шаноўнага пана Нарбута. Трымаўся я храналогіі Стрыйкоўскага, хоць яна шмат дзе памылковая і хоць яе направіў п. Нарбут. Я ішоў у сваіх песнях не за датамі. А за старым пісьменнікам, што не толькі апісваў гістарычныя падзеі, але падаваў часта думкі і нават пачаткі некаторых яшчэ ім чутых песень, каларыт даўніны, які я як мага дакладней імкнуўся захаваць”¹⁹.

У гэтай справе Ян Чачот быў не адзінокім. Як сцвярджае Ю. Кжыжаноўскі, “паэтычныя ўстаўкі ў хроніцы Стрыйкоўскага несумненна прычыніліся да таго, што ў XIX ст., у часы, калі прыйшла мода на літаратурныя тэмы з гісторыі Літвы і Русі, генерацыя рамантыкаў з Міцкевічам, Славацкім і Крашэўскім на чале пачала яе перачытваць і выкарыстоўваць матывы ягоных апісанняў у сваіх творах”²⁰.

“Спевы” аўтар прысвяціў Марыі Путкамер, якой і раней дасылаў свае творы. Мажліва, ён згадаў каханую свайго вялікага сябра Адама Міцкевіча яшчэ і таму, што гэтая ідэя валодала ім яшчэ ў філамацкі перыяд. Праўда, ён тады хацеў напісаць толькі пра слаўных літвінак. Але потым задума значна ўзбагацілася, аўтар справядліва адзначаў, што ўвасабленне Князеў Вітаўта, Альгерда, Кейстута дазволіць больш яскрава паказаць гісторыю старажытнай Літвы, тым болей, што Ян Чачот хацеў напісаць такія творы, якія можна не толькі чытаць, але і спяваць. Менавіта таму ён павеў рэй ад легендарнага Рынгольта Альгімунтавіча, першага вялікага князя літоўскага, жмудскага і рускага, нібыта бацькі Міндоўга:

*Час успомніць нам Рынгольта,
Альгімунта сына,
За якім славутай стала
Наша ўся краіна.*

*Зайздрасць, ведама, заўсёды
Бачыць толькі крыва.*

¹⁹ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 152.

²⁰ Krzyżanowski J. Historia literatury polskiej: Alegoryzm – prerowantyzm. – Warszawa, 1964. S. 163.

*Пазайздросцілі Літве ўсе,
Што жыве шчасліва²¹.*

Потым згадае самога Міндоўга, ягоную каранацыю, сына Войшалка, Свінтарога Утанэсавіча, Віценя, Гедыміна і Ягайлу з іхнімі родзічамі, блізкімі і ворагамі. Згадае ён і заснаванне Вільні, і з'яўленне Радзівілаў (пра гэта апавядаюць і ягонья баллады), пра барацьбу з крыжакамі і жахлівы падзел здабычы, пра барацьбу паганства з хрысціянствам. Сучасныя даследчыкі лічаць, што не заўсёды факты, пра якія згадвае паэт, адпавядаюць рэчаіснасці. Але ж мы маем справу не з гісторыкам, а менавіта паэтам. Для Яна Чачота галоўнае не сам факт, а той маральны урок, што вынікае з яго. Менавіта таму ён асуджае Міндоўга за яго падманнае хрышчэнне, за тое, што забраў жонку Даўмонта. За гэта, лічыць паэт, і быў забіты першы князь:

*У Наваградку дагэтуль
Ёсць гара Міндоўга.
Там ляжыць ён, яго помніць
Люд наш будзе доўга.*

*Быў ён свой кароль, ліцвінскі,
Меў калісьці сілу.
Ды падманам жыў. Абман той
Звёў яго ў магілу²².*

Ён усхваляе тых слаўных герояў старажытнасці, што як яцвяг Комат гатовы пайсці на смерць дзеля свабоды і незалежнасці:

*І паляк, бы звар'яцелы,
Біў яцвягаў дзень той цэлы,
Бо ўсё ж пана ўжо не мелі,
А ўцякаць яны не ўмелі.*

*І таму, сыны адвагі,
Ўсе пагінулі яцвягі.
Іх імя хіба мо рэкі
Захавалі нам на векі.*

*Хоць даўно без іх Падляшша,
Ды край помніць іх бястрашна.
А ўцалеў з іх хто ў віхурах,
Дык згубіўся ўжо ў мазурах²³.*

²¹ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 152.

²² Тамсама. С. 154.

У свой час Ян Чачот марыў, каб ягоныя песні спяваліся. Гэтая мара здзейснілася ў наш час, калі рэдакцыя газеты “Наша слова” аб’явіла конкурс на стварэнне новых мелодый на згаданыя тэксты і ў выніку атрымалася цікавая эстэтычная з’ява, а мы пачулі празрыстыя галасы стагоддзяў. А яшчэ паэт спадзяваўся, што перакладзеныя на польскую мову творы знойдуць сваіх кампазітараў, а потым новаствораныя песні вернуцца туды, дзе з’явіліся, і ўзбагацяць народ. Задума ягоная спраўдзілася.

Вынікам плённай этнаграфічнай і фалькларыстычнай працы, якая становіцца справай жыцця Я. Чачота, становяцца шэсць зборнікаў “**Песенек сялянскіх з-над Нёмана, Дзвіны, Дняпра і Днястра**”, якія выдаваліся на працягу амаль 10 гадоў (1837–1846). Я. Чачот выступіў і як даследчык народнай паэзіі і мовы ў прадмовах і каментарых да зборнікаў. У томіках 1844 і 1846 гг. ён змяшчае 28 уласных беларускамоўных вершаў, якія характарызуюцца фальклорнай стылістыкай, адкрытай павучальнасцю і асветніцкімі ідэямі, шматлікімі антытэзамі, горкай іроніяй, бо ўпершыню ў беларускай літаратуры набываюць іншага літаратурнага адрасата – селяніна. У гэтым сэнсе зразумела, што акрэсленыя вышэй адметнасці вершаў былі абумоўлены канкрэтнай мастацкай задачай – накіраванасцю на ўспрыняцце гэтых твораў селянінам як “інструкцыі” да дзеяння, імкненнем паўплываць на развіццё “цёмнага, неразумнага” мужыка. Імітацыя фальклорнай стылістыкі была неабходна для пераканаўчасці, бо вусная народная паэзія найбольш блізкая і зразумелая селяніну. Павучанне ажыццяўляецца праз антытэзу – прыклад, як трэба рабіць, і антыпрыклад.

*Каб у карчме не сядзеў,
То б чысценькі хлеб еў;
А то зрабіла карчма,
Што куска хлеб няма.*

*Каб у карчме не сядзеў,
То б сярмяжку цэлу меў;
А то зрабіла карчма,
Што ў латах сярмяжка ўся²⁴.*

Я. Чачот дае канкрэтныя парады мужыкам па паляпшэнні свайго жыцця, указвае шлях да маральнага і матэрыяльнага ўдасканалення, асуджае п’янства (“Каб у карчме не сядзеў...”, “Як то добра, калі мужык...”, “Маладыя маладзіцы...” і інш.), ляноту (“Ой, гаспадыня чорна, як камін...”, “Працуймы, дзеткі, шчыра” і інш.), цемрашальства і невуцтва (“Нашто нам дым выядае вочкі?”, “Ой ты, суседзе багаты!”), што замінае быць руплівым гаспадаром, жыць у чысціні і прыгажосці.

²³ Чачот Ян. Выбраныя творы. С. 156.

²⁴ Чачот, Я. Наваградскі замак / Я. Чачот. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1989. – С. 41.

Ёсць у Я. Чачота некалькі вершаў і на тэму каханьня, якая вырашаецца паводле народных ідэалаў. Так, у вершы “А ты ж мая кветачка...” – у сентыментальным рэчышчы ідыліі, а галоўная ідэя твора “Каб цябе спаліла маланка...” блізкая да “Дзеванькі” Я. Баршчэўскага – павучанне і асуджэнне дзяўчыны ў прэтэнзіях на панства. Цікава адзначыць і наяўнасць у цыкле першых у айчынай літаратуры, так бы мовіць, экалагічных матываў (“Плакала бяроза ды гаварыла...”)

Аднак у большасці сваёй вершы накіраваны на прымірэнне пана і селяніна, іх гарманічнае суіснаванне, давядзенне неабходнасці клопату першых пра другіх і ўдзячнасці апошніх. Увечвае цыкл верш “Да мілых мужычкоў”, які ахоплівае ўвесь спектр праблем, што ўздымаюцца ў зборніку, і ўтрымлівае надзею на хуткае шчаслівае жыццё мужыка.

*Трэба толькі слухаць нам
Рады таго татка,
Што то казаў гаравець,
Каб аджыла хатка.*

*Толькі, мусіць, той чынок
Не піў, як мы, водкі,
А то б яму вялеў ён:
Кінь і мёд салодкі²⁵.*

Мэты свайго звароту да стварэння вершаў паводле народных песень Я. Чачот бачыў у імкненні зблізіць сялян і шляхту, што будзе паводзіць пана да палягчэння быту падданных, а таксама паводзіць ахвоту да збірання фальклору. Цыкл яскрава засведчыў, што ліберальна-асветніцкі падыход да жыцця і асветы як асноўны сродак дасягнення сацыяльнай гармоніі – асноўныя рысы Чачотавага светапогляду.

3.5 Дзесяць цікавых фактаў пра Яна Чачота

Факт 1. Узначальваючы літаратурны аддзел (Блакітны саюз) у таварыстве філарэтаў, вельмі апекаваўся маладымі літаратарамі, за што займеў мянушку Ментар.

Факт 2. Не меў вышэйшай адукацыі. Паступіў на факультэт маральных і палітычных навук Віленскага ўніверсітэта і па прычыне фінансавых цяжкасцей правучыўся толькі адзін год.

Факт 3. На паэтычным турніры, які зладзілі філаматы 21.12.1818, заняў трэцяе месца, саступіўшы толькі Адаму Міцкевічу і Тамашу Зану.

Факт 4. Іранізаваў з загаханага Адама Міцкевіча, лічачы каханне ніжэйшым за сяброўства. З ліста Адама Міцкевіча Яну Чачоту ад 25 чэрвеня (7 ліпеня) 1817 года: “У новым сваім лісце не пішы нічога з іроніяй і не лай маёй Анэлі. Ах! Калі б я ведаў, ніколі б гэтага не пісаў. Добра, аднак, што ты не бачыў яе, і зычу табе, каб ты не надта цікавіўся, ці прыгожая. Хочаш убачыць яе? Нічога табе не дасць, што заспакойш сваю цікавасць, а спакой можаш страціць. Не думай, што калі ў цябе

²⁵ Чачот, Я. Наваградскі замак. – С. 55.

спакайнейшы тэмперамэнт і больш разважлівасці, то ты вольны ад каханья. Раней ці пазней даведаешся, што яно ёсць”²⁶.

Факт 5. Такая пазіцыя не перашкодзіла Я. Чачоту безнадзейна загахацца ў дачку рэктара Віленскага ўніверсітэта, сястру філамата Францішка Малеўскага, Зосю Малеўскую, у якую, дарэчы, былі загаханья многія філаматы.

Факт 6. У выніку раскрыцця віленскіх таемных студэнцкіх згуртаванняў разам з Тамашам Занам і Адамам Сузіным атрымаў самае суровае пакаранне – турэмнае зняволенне (у выпадку з Чачотам – паўгода ў крэпасці Кізіл).

Факт 7. За ўсё жыццё сабраў і апублікаваў 957 песень.

Факт 8. На арыгінальныя і перакладныя тэксты Яна Чачота Станіслаў Манюшка напісаў 22 песні, болей, чым на словы кожнага іншага паэта, нават такіх выбітных творцаў, як Адам Міцкевіч і Уладзіслаў Сыракомля.

Факт 9. Вельмі аб’ектыўна ацэньваў свой паэтычны талент, што сярод творцаў сустракаецца даволі рэдка. Так, К. Цвірка прыводзіць фрагмент Чачотава ліста да Міцкевіча, у якім, віншуючы сябра з творчымі поспехамі, Я. Чачот адгукаецца пра свае магчымасці вельмі сціпла: *“Вялікая розніца – пісаць вершы і пісаць вершы сапраўдныя! Як неба ад зямлі!”²⁷.*

Факт 10. Наробкі Я. Чачота-лінгвіста, які ўпершыню ўзняў пытанне неабходнасці стварэння “крывіцкага” (беларускага) правапісу, высокая ацэньваў заснавальнік беларускага навуковага мовазнаўства Яўхім Карскі.

3.6 Асноўныя тэрміны

Адрасат, антытэза, Асветніцтва, балада, гавэнда, гімн, гістарызм, гумар, гутарка, дэмакратызм, дыдактызм, казка, канфлікт, класіцызм, легенда, ліра-эпас, лірызм, лірыка, мелас, міфалагізм, народнае паданне, патрыячны пафас, перадрамантызм, песня, прадмова, прысвячэнне, публіцыстыка, рамантызм, сацыяльная праблематыка, трэн, фальклор, фантастыка, хроніка, цыкл, элегія, этнаграфічная праца, эўфанія.

²⁶ Міцкевіч, А. Выбраныя творы / А. Міцкевіч. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2003. – С. 570.

²⁷ Цвірка, К. Песня з Наваградчыны / К. Цвірка // Чачот, Я. Наваградскі замак / Я. Чачот. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1989. – С. 21.